

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományok Doktori Iskola
Régészet Doktori Program

Orosz Krisztina

**LAKÁSKULTÚRA ÉS A MINDENNAPI ÉLET SZÍNTEREI
A KÉSŐ KÖZÉPKORI UDVAROKBAN**

Doktori disszertáció tézisei

Történelemtudományok Doktori Iskola

A Doktori Iskola vezetője: Dr. Erdődy Gábor DSc, tanszékvezető, egyetemi tanár

Régészet Doktori Program

A Doktori Program vezetője: Prof. Dr. Borhy László, akadémikus, rektor

A bizottság elnöke: Prof. Dr. Borhy László, akadémikus, rektor

Bírálok: Dr. Csukovits Enikő DSc, tudományos tanácsadó

Dr. Szende Katalin PhD, egyetemi docens

A bizottság titkára: Dr. Mészáros Orsolya PhD, egyetemi adjunktus

A bizottság további tagjai: Dr. Laszlovszky József CSc, egyetemi docens

Dr. habil. F. Romhányi Beatrix DSc, egyetemi docens

Dr. Végh András PhD, egyetemi docens

Témavezető: Dr. habil. Feld István CSc, egyetemi docens

Budapest
2017

I. A DISSZERTÁCIÓ TÉMÁJA ÉS CÉLJA

A doktori disszertáció a magyar királyi, főúri és főpapi udvarok lakáskultúráját elemzi. A disszertáció időkerete a 15–16. század. Ez a címben késő középkoriként jelenik meg, de a 16. századot illetően az időhatár nem a klasszikus 1526. év (a mohácsi csata éve), hanem 1600. A disszertáció nem előzmények nélküli, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészet szakán 2001-ben megvédett *Udvari enteriőrök a késő középkori Magyarországon (Zsigmondtól Mátyásig)* című szakdolgozat folytatása (témavezető: Kubinyi András professzor). A szakdolgozat adatai és eredményei szervesen beépültek a disszertációba. A visegrádi királyi palota enteriőrrekonstrukcióihoz e szakdolgozat nyújtotta a tudományos alapokat.

A késő középkori lakáskultúra, legyen szó királyi, főúri, vagy polgári otthonokról, számos kutató – elsősorban történészek és művészettörténészek – érdeklődését felkeltette már a 19. század második felében is, majd még inkább a következő évszázadban. A kutatók a különféle korszakok királyi, főúri vagy főpapi udvaraival többnyire átfogóan foglalkoztak, s ennek kapcsán az udvarok lakáskultúrája is terítékre került műveikben kisebb-nagyobb mértékben, az adott kutató érdeklődésétől és a rendelkezésre álló forrásanyag mennyiségétől függően. Így például Nyáry Albert Estei Hippolit esztergomi érsek, Csánki Dezső Mátyás király, Horváth Henrik Luxemburgi Zsigmond udvaráról értekezett. A 15–16. századi elit lakáskultúrájáról valójában a 20. század negyvenes éveiben született meg az első olyan mű, amely a képi és az írott forrásokat, valamint a fennmaradt tárgyi anyagot együttesen felhasználva mélységében elemezte a témát. Ez a munka Voit Pál tollából származik, aki *Régi magyar otthonok* című kötetében két fejezetet szentelt e korszak lakáskultúrájának. A neves művészettörténész kötete nem csupán a középkori lakáskultúráról szól, áttekintése a honfoglalástól a Bauhausig terjed. Munkájának nem képezte részét a középkori várak, kastélyok, udvarházak komfortjának, valamint kevésbé reprezentatív tereinek (pl. konyhák, sütőházak, fürdők) és azok berendezésének tárgyalása.

Szisztematikus áttekintés tehát a 15–16. századi királyi, főúri és főpapi udvarokban egykor megtalálható lakberendezési tárgyokról, belsőépítészeti elemekről, az épületek helyiségeinek beosztásáról, az otthonok berendezettségi fokáról és komfortjáról, a lakáskultúra reprezentációban betöltött szerepéről eddig még nem készült. A disszertáció célja ezt a hiányt pótolni.

II. A DISSZERTÁCIÓ FELÉPÍTÉSE ÉS AZ ALKALMAZOTT MÓDSZEREK

A disszertáció 11 fejezetre tagolódik. Rövid bevezetés (*1. fejezet*) után a téma kutatástörténete (*2. fejezet*) következik. A *3. fejezet* a 15–16. századi lakáskultúra kutatásához rendelkezésre álló forrásokat mutatja be. A dolgozat elkészítése során mind az írott és képi források, mind pedig a fennmaradt tárgyi anyag felhasználása nélkülözhetetlen volt ahhoz, hogy a lakáskultúra különféle területeiről érdemben lehessen nyilatkozni. A téma tanulmányozásához a legalapvetőbb írott források egyrészt az inventáriumok (leltárak) és a számadáskönyvek, másrészt a hozomány- és hagyatékjegyzékek, illetve a végrendeletek.

Első, várakra, illetve *castellum*okra vonatkozó leltáraink a 15. század harmadik harmadától állnak rendelkezésre. Ebből az időszakból azonban még kis számban maradtak fenn, a 16. század második harmadától viszont már bőséggel rendelkezésre állnak a levéltárakban. Az inventáriumok részletezettsége igen változó. Van, amelyik viszonylag részletesen tárgyalja egy-egy erősség felszerelését, köztük a lakberendezési tárgyakét is, s van, amelyekben alig találni valamit a fegyverek felsorolásán kívül. Mivel az összeírók alapvetően erősségek felszereléseit listázták bennük, a fegyverek és az élelmiszerek összeírása elsődleges fontossággal bírt, a többi tárgy tulajdonképpen „másodlagos” volt számukra. Ez utóbbiak közül viszont kiemelkednek a különböző fémből készült tárgyak, legyen szó világítóeszközökről, szerszámokról, vagy konyhaeszközökről. A leltározók számára a kárpitok, szőnyegek, ágyneműk, vagyis a lakástextília is értéket jelentett. Ami kevésbé volt érték, az a bútor, valamint a kerámiatárgyak, illetve a különféle faeszközök, hiszen ezek alapanyaga – a fa és az agyag – az olcsó kategóriát képviselte. Mindezen megállapítások a 15. század végi–16. század első negyedében keletkezett összeírásokra vonatkoztatható elsősorban. A 16. század későbbi időszakában a bútorok előtérbe kerültek, vannak olyan inventáriumok, amelyekben az egyes helyiségeknél csak ezek, vagy szinte csak ezek kerültek összeírásra. Megfigyelhető még azt a változás is, hogy míg a 15. század végén–16. század első negyedében keletkezett leltárakban ritka a tárgyak helyiségenként való összeírása, később ez egyre inkább gyakorlattá válik. A helyiségek összeírása által egy adott épület beosztásáról is kapunk némi képet.

Az inventáriumok gazdag anyagát színezik a számadáskönyvek egyes tételei. Míg a várleltárakban nem minden esetben írtak össze bútorokat, vagy nem mindenféle típust, addig a számadáskönyvekben precízen feljegyezték, a ráfordított pénzüsszeggel együtt, ha vásároltak vagy készítették valamilyen bútordarabot. Magyarországon sajnos alig maradtak fenn a királyi udvarhoz köthető számadáskönyvek; a legkorábbiak a Jagelló-korból származnak. A publikált főúri számadáskönyvek közül igen hasznosnak bizonyultak például a Nádasdy-számadások

(1540–1550-es évek), amelyekben szép számban található adatok lakberendezési tárgyakra. A dolgozatba egyes városi számadáskönyvek idevonatkozó adatai is beépültek.

A Magyarországon fennmaradt nemesi hozományjegyzékek nagy része a 16. század második felében, illetve a 17. században keletkezett. Bútorokra vonatkozólag csak korlátozott mértékben használhatók, ugyanis bútorként általában csak ládák és szekrények (ez utóbbiak alatt értsd: ácsolt ládák) szerepelnek bennük, vagyis azok a tárolóbútorok, amelyekben a férjhez menni készülő leányok a kelengyéjüket megkapták. Bútorként előfordulhat még ebben az irattípusban az ágy is, de gyakoribb az, hogy „csak” különféle drága ágyneműket kaptak a leányok nászajándékba. A hozományjegyzékek kiváló források a kárpitokra, szőnyegekre, asztalterítőkre és a kézmosó felszerelésekre is.

A végrendeletekben – az inventáriumokkal szemben – nem csupán az egyes tételek vannak feltüntetve, hanem arról is tájékoztatnak, hogy egy tárgy kitől, honnan került a végrendelkező tulajdonába, illetve kinek a részére hagyta azt örökül a végrendelkező. A főnemesi végrendeletekben és hagyatékjegyzékekben – ellentétben a polgáriakkal – kevés bútor szerepel. Szőnyegek, kárpitok, szuperlátok, abroszok, nemesfém és ónedények, gyertyatartók, ágyneműk tanulmányozására viszont igen alkalmasak. A téma kutatásához jól használhatók még a várfelújításokra vonatkozó oklevelek, a latin–magyar szójegyzékek, illetve a különféle elbeszélő források (pl. krónikák, emlékiratok, útleírások).

Ami a képi forrásokat illeti, a témához elsősorban a 15. század második és a 16. század első felében keletkezett szárnyas oltárok táblaképeinek ábrázolásai voltak hasznosak. A táblaképeken feltűnő lakberendezési tárgyak a főúri és a polgári enteriőrök egykori világába engednek betekinteni. Rajtuk keresztül azonban inkább az általános, semmint az egyedi lakberendezési tárgyakat, illetve az általuk létrehozott lakásbelsőket lehet megfigyelni. A különféle kódexekben és könyvekben lévő miniatúrák és fametszetek, a templomokban fennmaradt freskók bizonyos ábrázolásai, valamint a pecsétképek szintén fontos információkat szolgáltatnak a korszak lakáskultúrájáról.

A 15–16. századi magyar lakberendezési tárgyakkól sajnos az évszázadok során sok minden elenyészett, vagy sérülten maradt ránk. A fából készült tárgyak döntő többsége tűz martaléka lett, a textíliák jelentős hányada is megsemmisült. Ami megmaradt, azok egy része múzeumi gyűjteményeket gazdagít. A régészeti feltárásoknak köszönhetően többek között világítóeszközöket, fa és fém konyhaeszközöket, kerámia- (pl. fazekak, tálak, tintatartók) és üvegtárgyakat (pl. poharak, serlegek, lámpások, ablaküvegek), fűtőberendezések alkotóelemeit (pl. kályhacsempék, kandallók faragott kőelemei), padlótéglákat, valamint pipereeszközöket ismerhetünk meg a tárgyalt korszakból. A régészet segít továbbá egy-egy elpusztult épület

alaprajzának a megismerésében. Az épületterészeti kutatások során válik megismerhetővé sokszor egy-egy lakóépület belsőépítészeti képe is, a nyílászáróktól kezdve a faldísztó elemeken át a padlókig és a mennyezetekig.

III. AZ ELIT 15–16. SZÁZADI REZIDENCIÁI

Lakáskultúráról beszélni épületek elemzése nélkül torz képet eredményezett volna, ezért a 4. fejezetben a lakáskultúra színtereiről, azaz a korabeli királyi, főúri és főpapi lakhelyekről készítettem egy összefoglalást, válogatva az épületterészeti, illetve az írott forrásokból ismert várakból, kastélyokból, kúriákból. A fejezet elsődleges célja az, hogy bemutassa a 15–16. századi elit lakóépületeinek felépítését, térbeosztását. Mivel a tárgyalt időszak Luxemburgi Zsigmond uralkodásától kezdődik, ezért a Zsigmond kori állapotoknak megfelelően vannak a királyi lakhelyek sorba rendezve, kezdve az elsődleges, kormányzati célokra használt rezidenciákkal (Visegrád, Buda, Pozsony), majd folytatva a sort az uralkodó nagyobb, elsősorban vadászatok és pihenés gyanánt felkeresett váraival (Diósgyőr, Zólyom, Tata). Külön alfejezetben kapott helyet néhány uralkodói (Csepel, Nyék) és érseki (Ákospalota, Pusztamarót) „kisebb” vadászkastély, kúria. A főúri és főpapi lakhelyeket a várak (*castrum*), kastélyok (*castellum*) és udvarházak (*curia nobilitaris*, *domus*) fogalmak köré csoportosítva tárgyaltam. A válogatás során elsődleges szempont volt egy adott késő középkori lakóhely korabeli jelentősége, kutatottságának mértéke, publikáltsága, illetve nem utolsósorban térbeosztásának ismerete. Ezen túlmenően, a budai Várhegyen lévő főúri házak rövid áttekintése is itt kapott helyet.

A várak, kastélyok, udvarházak bemutatása után az 5. fejezet azt ismerteti, hogy a 15–16. századi forrásokban milyen latin, illetve magyar szavakkal illették az épületek különféle típusú helyiségeit. Az írott források tanúsága szerint a várak, kastélyok, főúri városi házak legnagyobb, legrepresentatívabb termét, a nagytermet magyarul palotának (*palotba*), latinul *palatium*/*palacium*nak nevezték. A szobákra, lakóhelyiségekre sokféle kifejezést használtak a tárgyalt korszakban: *stuba*, *camera*/*kamora*, *domus*/*ház*, *zoba*, *testudo*/*boltha*, *hypocaustum*/*hipocaustum*. A *stuba* (ném. *Stube*) szó füstmentesen fűthető helyiséget takart a középkorban. Az itáliai 15–16. századi palotákban a *camera* egyértelműen a hálószobát jelentette, s hazánkban is sokszor e funkció állt mögötte. Ezenkívül a hálólhelyiségeket *domus cubicularis*nak, illetve *domus dormitoriának* is nevezték. *Domus*, azaz *ház* szinte mindenféle funkciójú helyiség lehetett (pl. tárnokház, gabonásház). A *testudo* és a *boltha*, *bolt*, *wolta* szavak boltozatos, bolthajtásos helyiséget takartak, hasonlóan a német *Gewell*hez. A *hypocaustum*- vagy *hipocaustum*ként megnevezett helyiségek a 16. század második felében felvett leltárakban bukkannak fel viszonylag gyakran; fűthető helyiséget jelenthetett a

kifejezés. A pitvar szóra a középkorban a *pretorium*, illetve az *atrium* szavakat használták latinul. A kiszolgáló- és tárolóhelyiségek megnevezései többé-kevésbé azonosak a 15–16. századi forrásokban. A konyha *coquina*, illetve *culina*, a sütőház *domus pistoris* kifejezéssel szerepel latin nyelvű forrásainkban. A raktározásra szolgáló helyiségek nevei a következők voltak: a pincék *cellarium*, a gabonásházak *domus frumentaria*, a lisztsházak *domus farinaria*, a tárnokházak, tárházak *domus tavernicalis*, *promptuarium*, vagy *penarium* néven szerepelnek a forrásokban. A fürdőszobák, fürdőhelyiségek latin és magyar elnevezései *ferdew ház*, *balnea stuba*, vagy *balnei domus*. Az árnyékszékeket, illemhelyeket latinul *locus necessarius*, *latrina*, *loca secreta* néven ismertetik a források; magyarul a *kamorazék* vagy *arnyk zék/arniek zék* elnevezések fordulnak elő a 16. századi forrásokban.

A 6. fejezet a nagytermek, lakosztályok és egyéb helyiségek berendezéséről szól, egészen pontosan arról, hogy az írott források és a képi ábrázolások alapján mi tartoz(hat)ott azokhoz.

IV. A 15–16. SZÁZADI ELIT OTTHONOK BELSŐÉPÍTÉSZETI KIALAKÍTÁSA

Az enteriőrök képét nagymértékben meghatározta a belsőépítészeti kialakítás (7. fejezet). Ez adott méltó „keretet” a lakberendezési tárgyakkal. A 15–16. századi várakban, kastélyokban, udvarházakban a helyiségeket famennyezettel (pl. gerendás síkmennyezet, kazettás mennyezet) vagy kőboltozattal (pl. donga-, kereszt-, csillag- vagy hálóboltozat) fedték le. Ezek a típusok egy épületen belül általában vegyesen fordultak elő. A falakat faburkolattal láthatták el, vagy falfestményekkel díszíthették, illetve kárpitokat, szőnyeget függeszthettek rájuk. Faburkolatos szobák létét ma már a Magyar Királyság számos helyéről lehet igazolni, elsősorban az épületrégészeti kutatásoknak köszönhetően. A királyi és főúri várakon (pl. Kőszeg; Visegrád, fellegrád; Gyula; Szigliget) kívül egykor polgári otthonok (pl. Sopron, Székesfehérvár) jellegzetességei is voltak az ilyen szobák. A falfelületek fával történő burkolására többféle technika létezett.

A falak igen látványos, habár költséges díszítése a falfestmény volt. A hazai fennmaradt vagy írott forrásokból ismert freskók között ornamentális, figurális és geometrikus díszűek egyaránt vannak. A 15–16. században az egyik legjellemzőbb faldekoráció a burjánzó, gazdag növényi ornamentika vagy lombdíz (ném. *Ast- und Laubwerk*) volt, amelyhez sokszor társult hasonló díszítménnyel festett boltozat is. A szakirodalom az ily módon kifestett tereket zöld szobának (ném. *Grünstübl*) hívja, 16. századi latin nyelvű írott forrásaink is *stuba viridk*ént említik őket. A középkori Magyar Királyság területén – elsősorban a Felvidéken – igen szép számban maradtak fenn zöld szobák, vagy csak freskóinak részletei, várakban és városi lakóházakban egyaránt. A

figurális falfestmények témái igen változatosak a középkorban; lehettek csillagképek, hősi tettek, udvari multságok, címerképek, továbbá az Erények, királyok, hősök, nemesek álló alakjai. A legegyszerűbben elkészíthető falkép-dekoráció geometrikus elemekből épült fel. A falfelületek alsó sávjában gyakran imitáltak díszként különféle selyem- és bársonyszöveteket (pl. gránátalmadíszes bársony). A reneszánsz korban kedveltek voltak a különféle építészeti tagozatok (pl. oszlopok) festett megfelelői is, valamint az antikva betűs feliratok. A mozdíthatatlan freskókkal, faburkolatokkal szemben a kárpitok hordozható falképek, mozgatható „házöltözetek” voltak. A tárgyalt korszakban elsősorban értékes selyem- és gyapjúkárpitokkal öltöztették fel a falakat, az utóbbiakat Németalföldön vagy Franciaországban szőtték, ezeken kívül a 16. században vászonkárpitokat is használtak.

Az épületbelsőket padlóit többféleképpen burkolhatták a tárgyalt időszakban. Az egyik legegyszerűbben elkészíthető padló, az ún. terrazzópadló volt, a másik pedig a fapadló. Díszesebb padlózatot márványból vagy padlótéglákból raktak. Az utóbbiak minta nélküliek, mintásak, vagy mázasok lehettek. Formájuk igen változatos volt (pl. négyzetes, rombusz alakú, nyolcszögletes). A padlókat gyékénnyel, szőnyeggel boríthatták még.

A 15–16. századi ajtók változatos képet mutattak, díszítésükre különféle megoldások léteztek. A 14. század közepétől készültek a gótikus ajtószárnyak talán legjellegzetesebb darabjai, az ún. vasajtók. Az ajtólapok egy kevésbé rideg megjelenési formáját jelentette, ha felületüket faragással tették esztétikusabbá. A faragott díszek döntő többségét a lapos faragású indaornamentika adta. A reneszánsz stílusú ajtószárnyak kedvelt díszítménye volt az intarzia. A 16. század második felére és a 17. századra nagyon jellemző *iratos*, azaz festett díszítményű ajtólapokra már a 16. század első feléből is ismerünk írásos adatokat.

A 15–16. századi Magyarországon az ablakok üvegezése még nem az egyedüli ablakfedési megoldás, mellette léteztek egyszerűbb, olcsóbb technikák is: az ablakokat papirossal, hártýával, vagy vászonnal vonták be. Sokszor ezek a megoldások egy épületen belül is egymás mellett éltek. Az ablaküvegezés leggyakoribb fajtája az ólomkeretbe foglalt tányér- vagy köldökös üvegekből összeállított ablak volt. Az ablakok védelmét rácsokkal, fatáblákkal fokozhatták; függönyözésük már a 15. században is divatban volt.

V. A 15–16. SZÁZADI ELIT OTTHONOK LAKBERENDEZÉSI TÁRGYAI ÉS KOMFORTJA

Az enteriőrök legmeghatározóbb elemei a berendezési tárgyak közül a bútorok (*8. fejezet*). A gótikus bútorművességet illetően észak-európai (Anglia, Franciaország, Németalföld, Észak-Németország) és dél-európai kultúrkörrel (Közép- és Dél-Németország, Svájc, Tirol, Kelet-

Európa) szokás beszélni. A magyarországi bútorművesség a déli kultúrkörhöz köthető, a német nyelvterületek bútorművessége erősen hatott rá. A bútorokat egyrészt ácsolt szerkezettel készítették, illetve az asztalosmesterség, a bútorkészítés egy magasabb fejlettségi fokán ún. keretbetétes szerkezettel. A tárgyalt korszakra már inkább az asztalosbútorok a jellemzőek. A fennmaradt 15–16. századi hazai bútorok anyagát vizsgálva, melyek többségében a Felvidékről és Erdélyből származnak, elsősorban fenyőből, bükkből, hársfából és jávorfából készültekkel találkozunk. Az asztalos által felhasznált nyersanyag nagymértékben meghatározta a díszítést is. 15–16. századi bútorainkat lapos faragással, festéssel, sablonfestéssel, aranyozással, vagy intarziával díszítették. A sablonfestés csak elvétve jelenik meg a fennmaradt bútorokon (pl. hervartói faliszekrény), pedig deszkamennyezetek tanúskodnak róla, hogy szívesen alkalmazott díszítésmód volt hazánkban. A bútorok fájának a teljes lefestése Magyarországon a tárgyalt időszakban nem volt szokásban, ellentétben a 17. századdal. Intarziával, azaz faberakással nagyon szép díszítéseket lehetett létrehozni a bútorokon. A 15. század végéről, illetve a 16. század első feléből fennmaradt hazai emlékeket különféle geometrikus mintázatok, városkép-ábrázolások díszítik. A hagyatéki leltárak és hozományjegyzékek tanúsága szerint a 16. században a faberakásos bútorokra nem használták Magyarországon az intarzia szót, hanem *rukott*nak hívták őket; latinul a *vermiculatus*, *segmentatus*, *tesselatus* jelzőkkel illették az ilyen díszű bútorokat.

A méltó reprezentáció elengedhetetlen volt a 15–16. századi királyi, főúri és főpapi udvarokban. Reprezentálni a bútorokkal, s egyéb lakberendezési tárgyakkal is lehetett, épületen belül és kívül egyaránt. A királyi udvarban háromféle tárgy tartozott a rangjelző bútorok közé: a tekintély széke, azaz a trónus vagy díszszék, a pohárszék, valamint a díszágy, ami egy baldachinos ágyat jelentett. A főúri udvarokban elsősorban a pohárszék (és főként a rajta lévő nemesfém edények) volt hivatott tulajdonosának a gazdagságát mutatni. E bútorokhoz különféle értékes textíliák, szőnyegek, kárpitok kapcsolódhattak, ezek ismertetése is e fejezetben kapott helyet, mint ahogy néhány nagyobb méretű, az ünnepségek során használt nemesfém tárgy is. Ez a fejezet foglalkozik azzal a kérdéssel is, hogy a bankettek során hogyan rendezték el az asztalokat a nagytermekben.

A 15–16. században a bútoroknak már mindenféle típusa rendelkezésre állt, s az ágyaknak, asztaloknak, ülő- és tárolóbútoroknak számtalan variációja létezett. A késő középkori forrásokban számos kifejezést használtak az ágyra: a latin *lectus*, *lectulum*, *lectisternium*, *sponda*, *stratum*, *lectica* szavakat, illetve a magyar nyoszolya és ágy szót, *nozolya*, valamint *ag*, *agy* alakban. Magyarországon a 14–15. században a tehetősebbek ácsolt ágyakban aludtak, azonban az új, asztalos készítésű ágyak feltűnésével, a 15. század második felében bekövetkezett ezek rangvesztése. Egy díszes ágyat viszont a 15–16. században nem elsősorban faállványa határozta meg, hanem az a fölé

helyezett, értékes szövetből készített baldachin és az ahhoz tartozó függönyök együttese (*agmeyn, soporlab/suporlab, tentoria, superlat/superlath*), valamint az ágynemű. A textildalachin Európa-szerte elterjedt volt a 15. században, amely hazánkban, a királyi udvarban és a főrangúak között szintén használatos volt már ekkor. Az oszlopos, illetve oszlopos-fedeles ágyak a középkorban igen előkelő bútornak számítottak; a 15. század végétől indultak hódító útjukra Európában. Az oszlopos ágy divatja Itáliából jutott el Magyarországra. Egy ágy teljes felszerelése a 15–16. században a következő részekből állt: matrac, derékalj, lepedő, takaró, fejalj és kispárna. Az ágynemű legdíszesebb, legszembetűnőbb darabja az ágytakaró, a paplan (*supellectile, stragulum, toral/thoral, coopertorium lecti, tegumina lectum, pablan/paplan*) volt. A középkorban nem jutott mindenkinek ágyállvány, s ez a megállapítás nemcsak a királyi, főnemesi udvarokban élő szolgálókra igaz, hanem olykor még az udvaroncokra, udvarhölgyekre is. Ágy hiányában szalmaszéken, matracon, vagy gyékényen háltak.

Az asztalokat értéknek tartották a középkorban. Hiába voltak „csak” fából, késő középkori inventáriumainkban szinte mindig megtaláljuk őket, sőt sokszor csupán csak ezeket, másféle bútorokat azonban nem. Szerkezetét tekintve az asztalok egyik legegyszerűbb típusa a könnyen szétszedhető bakos asztal volt. A tárgyalt korszak további jellemző asztaltípusai a faragott deszkalábakon nyugvó, kötéssel egybeszerkesztett asztal, a nagyfiókos vagy kamarás asztal, illetve az ún. erdélyi vagy bölcsős asztal volt. Az utóbbit – nevével ellentétben – nemcsak Erdélyben, hanem a Felvidéken is készítették. A nagyfiókos és a bölcsős asztal a 15. század második felétől volt használatos nálunk. A négyszögletes lapú asztalok mellett léteztek kör alakúak is a tárgyalt időszakban. Ellentétben külfölddel, hat- vagy nyolcszögletes asztalok nem maradtak fenn hazánkban a 15–16. századból, képi ábrázolások sincsenek róluk.

A késő középkori székek a cöveklábú gyalogszéktől kezdve a bőrrel vagy bársonnyal kárpitozott karosszékekig igen változatos képet mutatnak. 15–16. századi írott forrásainkban ezek a szavak találhatók a székekre: *sedile, sedes, sella, cathedra, sedes selye/sellyezek, settzel zsek/Zetzelzek, tamasztho zék, hatas zek*. A tárgyalt korszak legegyszerűbb struktúrájú ülőalkalmatossága a gyalogszék volt. A gyalogszékhez hasonlóan igen nagy múltra tekint vissza az ollós szék (*sella curulis*) is. Elnevezését X alakjáról kapta; többnyire összecsucskozható volt, s fából vagy fémből (vas, bronz) készült. A lécbordás ollós szék egyik szárának a meghosszabbításával és tetején tömör háttámlával való lezárással jött létre a lécbordás támlás szék. A 13. századtól mutatható ki Magyarországon a lécvázás támlás szék, amely még a 15. században sem „kopott ki” a használatból. A deszkatámlás székek divatja hazánkba délnémet területről jutott el a 16. században. A század közepétől a leltárakban felbukkanó *tamasztho zék* kifejezések ezt a típusú széket takarják. A kárpitozott *Zetzelzek*, illetve zsöllyeszék (*sellyezek*) a legdrágább és legelegánsabb

székfajtanak számított; nálunk a 15. század végétől maradtak fenn írásos adatok ilyenekről. A 16. század második felétől váltak gyakorivá a főrangú otthonokban.

A késő középkori királyi palotákban és főúri otthonokban a tárolóbútoroknak és tárolóeszközöknek széles választéka állt már rendelkezésre. Ládák, ládikák, kis dobozok, polcok, rudak, pohárszékek, a szekrények különféle fajtái (pl. könyvszekrény, faliszekrény, élelmiszertároló szekrény, textilneműket tároló szekrény, konyhaszekrény stb.) mind-mind jelen voltak már ekkor. A legpraktikusabb és leggyakrabban használt tárolóbútor a láda volt. Ez leginkább sokoldalúságának volt köszönhető. Latin nyelvű írott forrásainkban a ládára alapvetően három szót használtak: a *cista*, a *scrinium* és a *ladula* szavakat. A ládákat festéssel, faragással, faberakással, vagy aranyozással láthatták el. A 15. századtól kezdve a láda mellett az almárium vált egyre fontosabb tárolóbútorrá mind a főúri, mind a polgári otthonokban. A 15–16. században a latin *almarium/armarium* szó gyűjtőfogalom volt, a faliszekrényt, a szabadon álló szekrényt, a pohárszéket, a konyhaszekrényt, a mosdószekrényt egyformán értették alatta. A szekrény (*szökrön*) szó akkoriban még az ácsolt ládát jelölte.

A Berendezés fejezet ismerteti az olyan kisebb, de az enteriőrököt lényegesen meghatározó tárgyakat is, mint a virágok-virágvázák, órák, madárkalitkák, festmények, térképek, illetve a konyhák működéséhez elengedhetetlenül szükséges konyhaeszközök.

A rangosabb háztartások enteriőrjeit minden korszakban, így a 15–16. században is színesítették külföldről származó tárgyak. Az olasz és a német lakberendezési tárgyak mindkét évszázadra igen jellemzőek, rajtuk kívül a németalföldi, a francia, a spanyol, illetve a közel- és távol-keleti áruk jutottak el az elit otthonokba. Itáliából többek között selyem- és bársonyszövetek (amelyekből például ágytakarók, falikárpitok, párnahuzatok, baldachinok készültek), üvegáru (lámpások, poharak, serlegek), bútorok, valamint majolikatárgyak érkeztek. A német lakberendezési tárgyak még szélesebb skálán mozogtak. Világítóeszközök, konyhafelszerelés, asztali edények, időmérő eszközök, kőcserépedények, kályhacsempék, üvegáru, szövetek (pl. posztó és vászon, amiből takarókat, matrachuzatokat készítettek), bútorok egyaránt előfordultak köztük. Ami a németalföldi tárgyakat illeti, világítóeszközök, metszetek, festmények, gyapjúkárpitok voltak jelen az előkelő lakásbelsőben, az utóbbiak francia földről is kerültek hazánkba, míg Spanyolországból hispano-moreszk kerámiaedények jutottak el hozzánk. A közel- és távol-keleti lakberendezési tárgyakkal kapcsolatban elsősorban különféle kerámiaedényekről beszélhetünk, illetve a török árukat illetően említésre méltóak még a szőnyegek és a bőrárak.

A 15–16. századi királyi és főúri épületekben a mindennapi életet komfortosabbá tették a fűtőberendezések, a különféle világítóeszközök, a higiéniát szolgáló lakberendezési tárgyak, valamint a fürdőszobák és az illemhelyek (9. fejezet). Nagyban függött egy vár vagy kastély

komfortjának a megítélése mindezek mennyiségétől és minőségétől is. Habár a 15. században még használtak hypocaustumfűtést (légfűtést) hazánkban, igazából ebben az időszakban már divatjamúlt fűtőberendezésnek számított; a 14. század első felétől már Magyarországon is megjelenő szemes-, majd csempés kályhák sokkal kedveltebbé váltak és szélesebb körben elterjedtek. A 15–16. századi várakban és kastélyokban a kályhákon kívül kandallókkal fűtöttek. Írott forrásainkban a kályhát latinul *formax*nak, magyarul *kemenczének* nevezték. A *kályha* szó alatt a 15–16. században nem a fűtőberendezést értették, hanem az azt alkotó kályhaszemeket, kályhacsempéket. A gótikában a kályhák többnyire alul négyszögletes, felül pedig hengeres, vagy szintén szögletes, hasábos formában készültek. A 15. század harmadik harmadában jelentek meg a masszívabb, szélesebb testű kályhák. A 16. századi reneszánsz kályhák formájára igen jellemző volt az alul-felül szögletes forma. Gazdag színvilágukkal a kályhák tetszetős színfoltjai voltak az enteriőröknek.

A lakásbelsőket mesterséges megvilágításához mécseseket, gyertyatartókat, kandelábereket, csillárokat, lámpásokat, gyertyákat és fáklyákat egyaránt használtak. Kerámiából, fából, ezüsből, rézből, bronzból, vasból, ónból, üvegből, elefántcsontból, vagyis szinte mindenféle anyagból készítettek világítóeszközöket a tárgyalt korszakban. A királyi és főnemesi otthonokban számtalanféle import (déli, flandriai, olasz) világítóeszközzel világítottak.

A késő középkori elit otthonokban a tisztálkodás egyik legelterjedtebb formája a fakádban való fürdés volt, melyet vagy a hálószobába helyeztek, vagy pedig egy külön helyiséget alakítottak ki fürdésre. A visegrádi királyi palota komfortjának már a 14. század második felében része a hideg-meleg vizes fürdőszoba. A 15. században az esztergomi érseki palotában és a budai királyi palotában létesítettek egy-egy fürdőt. Mivel a fürdés nem volt mindennapos tevékenység a középkorban, kisebbfajta tisztálkodáshoz kannából (*anfora, cantharus, fusorium*) és tálból, medencéből (*pelvis, scutella, lavatorium*) álló réz vagy (aranyozott) ezüst mosdókészletet használtak. A középkori várakban, palotákban a zárterkélyes árnyékszék többnyire nem a fűthető nappali helyiségekhez, hanem a fűtetlen alvóterekhez kapcsolódtak.

Hasonló motívumok sokféle lakberendezési tárgyon megjelenhettek, illetve belsőépítészeti díszként szolgálhattak (pl. bútorokon, kályhacsempéken, szöveteken, padlóteglaikon, falfestményeken). Külön fejezet (10.) tárgyalja a korszakra jellemző motívumokat: körbe komponált állatalakok és mesebeli lények, szalagfonatos dísz, rozettás-háromleveles minta, gránátalma-motívum, csonkolt faágas motívum szalaggal vagy anélkül, különféle személyes jelvények (fr. *devises*).

VI. ÁLLANDÓ VAGY IDEIGLENES BERENDEZÉS?

Az utolsó – egyben összegző – fejezet a királyi, főúri és főpapi udvarokban élők gyakori utazásairól, „mozgékonyágáról”, valamint az utazások során magukkal szállított háztartási, lakberendezési tárgyairól szól. Választ keres továbbá olyan kérdésekre is, hogy milyen bútorok alkották – a leltárak adatai alapján – a késő középkori főúri és főpapi lakhelyek berendezését, közülük mit hagytak „állandó” jelleggel otthon, s azokat, ha elraktározták, hol tárolták, továbbá, hogy milyen mértékben voltak berendezve az enteriőrök, valamint hogy beszélhetünk-e egyáltalán a 15–16. századi magyar elit otthonokat illetően állandó berendezésről.

Arra a megállapításra jutottam, hogy amennyiben egy adott rezidencián jelen volt az udvar – legyen az királyi, főúri vagy főpapi –, akkor annak belső berendezése nem volt szegényes, mai kifejezéssel élve nem volt „minimalista”. Amikor viszont elutaztak, nem hagytak mindent a helyükön, a lakberendezési tárgyak egy része (pl. kárpitok, szőnyegek, nemesfém edények) biztos, hogy tárházba, kincstárba került, illetve más részüket magukkal is szállították. Ilyenkor viszont a lakásbelsőik valóban nyújthattak „puszta” látványt. Ha viszont megérkeztek egy utazás folyamán valahova, a helyiségeket általában be kellett rendezni, s ezt leggyorsabban a ládák tartalmának kirakodásával, a kárpitok felhelyezésével, a fekvőhelyek felöltöztetésével lehetett megtenni. Mivel a király, a főurak és a főpapok számos lakhellyel rendelkeztek a késő középkorban, s emiatt (is) sokat voltak úton, rezidenciáik berendezése sem lehetett állandó vagy mozdíthatatlan.

A 16. század második felében készült leltárak alapján a várakban, kastélyokban nagyobb bútorállománnyal kell számolni. A bútorok számának a növekedése nem csupán a megváltozott leltározási szokásokkal magyarázható, hanem az elit bútorok iránti nagyobb igényével is, melyhez az asztalosipar fejlődése jelentősen hozzájárult.

A DISSZERTÁCIÓ TÉMAKÖRÉBEN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

- Buzás Gergely – Kocsis Edit – Kovács Annamária – Orosz Krisztina: *Visegrád, királyi palota. Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 675*. Budapest, 2000.
- Kisbán Eszter – Mezey Alice – Orosz Krisztina: Konyha. [Szócikk]. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon VI*. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Budapest, 2006. 40–46.
- Feld, István – Orosz, Krisztina: Burgküchen des Mittelalters und der frühen Neuzeit im Königreich Ungarn. In: *Küche – Kochen – Ernährung. Archäologie, Bauforschung und Naturwissenschaften*. Hrsg.: Klein, Ulrich – Jansen, Michaela – Untermann, Matthias. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit 19. Paderborn, 2007. 65–76.
- Orosz Krisztina: Középkori várkonyhák Magyarországon. *Várak, Kastélyok, Templomok* 4/2. (2008) 12–15.
- Orosz Krisztina: Lakáskultúra a késő középkori Magyarországon. Tanulmányok a visegrádi királyi palota enteriőrjeihez. In: *A visegrádi királyi palota*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina. Budapest, 2010. 227–297.
- Orosz Krisztina: Várak és kolostorok konyhái a középkori Magyarországon (Kitchens of castles and monasteries in medieval Hungary). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I–II*. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. II. 561–596.
- Orosz Krisztina: Mozgó udvar – mozgó háztartás. Állandó vagy ideiglenes berendezés a késő középkori királyi és nemesi otthonokban? (Itinerant courts – itinerant households. Permanent or temporary furnishings in royal and noble homes in the late Middle Ages?). In: *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén” / Archaeological, Art Historical, and Historical Researches 'in the Middle of the Kingdom'*. Szerk.: Benkő Elek – Orosz Krisztina. Budapest, 2015. 111–144.
- Orosz Krisztina: Aranyozott bőrkárpitok és más bőrből készült lakberendezési tárgyak a 15–17. századi magyar otthonokban (Gilt leather wall hangings and other leather furnishings in Hungarian homes, 15th–17th centuries). In: *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére / Crafts and Workshops in Hungary during the Middle Ages and the Early Modern Period*. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Orosz Krisztina. Budapest, 2017. 403–429.